

ГЕНДЕРНА ДИФЕРЕНЦІАЦІЯ ПСИХОЛОГІЧНИХ ХАРАКТЕРИСТИК БАТЬКІВ, ЯКІ МАЮТЬ ПРОБЛЕМНИХ ДІТЕЙ

Мирослава Мушкевич,

Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки,
м. Луцьк, Україна;
mira_mush@yahoo.com,
<https://orcid.org/0000-0002-3268-5767>

У статті описано важливість дослідження особливостей особистісного та сімейного функціонування батьків, котрі мають проблемну дитину. Указано, що до категорії «проблемні діти» входять ті, які створюють незручності для функціонування дорослих (батьків, прабатьків, вихователів, учителів й ін.), оскільки характеризуються сором'язливістю, надмірною активністю, агресивністю, неуважністю, неслухняністю, плаксивістю, збудливістю, імпульсивністю, замкнутістю, безвідповідальністю тощо (віком 5–9 років). Вихідним емпіричним фактажем для аналізу стали психологічні характеристики досліджуваних, визначені за допомогою комплексу психодіагностичних засобів: проєктивний тест «Автопортрет» (О. Кандауров), проєктивний тест «Неіснуюча тварина» (М. З. Друкаревич), проєктивний тест «Малюнок сім'ї» (Р. Бернс, С. Кауфман), проєктивні методики «Людина під дощем» (О. Романова, Т. Ситько), «Дім. Дерево. Людина» (Дж. Бук). Зазначено, що задля з'ясування достовірних відмінностей за частотою вираженості (наявності-відсутності) характеристик особистісно-сімейного функціонування в батьків проблемних дітей використано біноміальний критерій (Binomial Test). Передбачено, що отримані результати будуть покладені в основу оптимальної моделі психологічного супроводу як батьків, так і всієї сімейної системи, яка включає дитину з проблемами в розвитку.

Досліджено, що для жіночої частини батьків, котрі мають проблемних дітей, достовірно властивими виявилися такі характеристики особистісно-сімейного функціонування, як «відчуття нестабільності», «підозрілість, недовіра», «труднощі в спілкуванні та у взаємодії з іншими», «тривога, страх», «імпульсивність», «пасивність», «емоційна й інтелектуальна незрілість», «сексуальні проблеми», «холодність взаємин», «ригідність», «напруження», «схильність до уникання проблем», «конкуренція між батьками або сиблінгами», «невпевненість, зневіра в собі». Чоловіча частина батьків, котрі мають проблемних дітей, мала такі особливості особистісно-сімейного функціонування: «відчуття нестабільності», «підозрілість, недовіра», «труднощі в спілкуванні та у взаємодії з іншими», «тривога, страх», «задоволеність собою», «імпульсивність», «пасивність», «емоційна й інтелектуальна незрілість», «готовність до роботи над проблемами», «позитивне

налаштування на дослідження, сім'ю», «холодність взаємин», «ригідність», «напруження», «порушення в соціально-психологічній адаптації», «схильність до уникання проблем».

Ключові слова: сім'я, гендерна диференціація, проблемна дитина, особистісні характеристики, сімейне функціонування.

Myroslava Mushkevych. The Gender Differentiation of Psychological Characteristics of Problem Children' Parents. The article describes the importance of studying the peculiarities of the personal and family functioning of problem child' parents. It is indicated that the category «problem children» includes those that create inconveniences for the functioning of adults (parents, ancestors, teachers, others), as they are characterized by shyness, excessive activity, aggressiveness, inattention, disobedience, tearfulness, anxiety, impulsivity, closure, irresponsibility, etc. (aged 5 to 9 years). The initial empirical factogue for analysis was the psychological characteristics of the subjects, measured by a set of psychodiagnostic means: the projective test «Self-portrait» (O. Kandaurov), the projective test «The non-existent animal» (M. Drukkaevich), the projective test «The picture of the family» (R. Burns, S. Kaufman), projective method «Man in the rain» (O. Romanova, T. Sytko), projective method «House. Tree. Man» (J. Buck). It was noted that in order to determine the reliable differences in the frequency of expressiveness (presence/absence) of the characteristics of personality and family functioning in parents of problem children, a binomial test was used. It is anticipated that the results will be based on the optimal model of psychological support for both parents and the entire family system, which includes a child with developmental problems.

It was investigated that for the female part of parents with problematic children, the following characteristics of personality and family functioning were found: «feeling of instability», «suspicion, distrust», «difficulties in communication and in interaction with others», «anxiety, fear», «impulsiveness», «passivity», «emotional and intellectual immaturity», «sexual problems», «coldness of relationships», «rigidity», «stress», «propensity to avoid problems», «competition between parents or siblings», «uncertainty, self-doubt». For the male part of parents with problematic children, the following characteristics of personality and family functioning were found: «feeling of instability», «suspicion, distrust», «difficulties in communication and in interaction with others», «anxiety, fear», «satisfaction», «impulsiveness», «passivity», «emotional and intellectual immaturity», «readiness to work on problems», «positive setting for research, family», «coldness of relationships», «rigidity», «stress», «tendency to avoid problems».

Key words: family, gender differentiation, problem child, personality characteristics, family functioning.

Мирослава Мушкевич. Гендерная дифференциация психологических характеристик родителей, которые имеют проблемных детей. В статье описывается важность исследования особенностей личностного и семейного функционирования родителей, имеющих проблемного ребенка. Указывается,

что в категорию «проблемные дети» входят те, которые создают неудобства для функционирования взрослых (родителей, прародителей, воспитателей, учителей, др.), так как отмечаются застенчивостью, чрезмерной активностью, агрессивностью, невнимательностью, непослушанием, плаксивостью, возбудимостью, импульсивностью, замкнутостью, безответственностью и т. д. (в возрасте 5–9 лет). Исходным эмпирическим материалом для анализа стали психологические характеристики испытуемых, измеренные при помощи комплекса психодиагностических средств, таких как проективный тест «Автопортрет» (А. Кандауров), проективный тест «Несуществующее животное» (М. Друкаревич), проективный тест «Рисунок семьи» (Р. Бернс, С. Кауфман), проективные методики «Человек под дождем» (А. Романова, Т. Ситько), «Дом. Дерево. Человек» (Дж. Бук). Отмечается, что с целью определения достоверных различий по частоте выраженности (наличия-отсутствия) характеристик личностно-семейного функционирования у родителей проблемных детей использовался биномиальный критерий (Binomial Test). Предполагается, что полученные результаты будут положены в основу оптимальной модели психологического сопровождения как родителей, так и всей семейной системы, которая включает ребенка с проблемами в развитии.

Доказывается, что для женской части родителей, имеющих проблемных детей, достоверно характерными оказались такие характеристики личностно-семейного функционирования, как «ощущение нестабильности», «подозрительность, недоверие», «трудности в общении и во взаимодействии с другими», «тревога, страх», «импульсивность», «пассивность», «эмоциональная и интеллектуальная незрелость», «сексуальные проблемы», «холодность отношений», «ригидность», «напряжение», «склонность к уходу от проблем», «конкуренция между родителями или сиблингами», «неуверенность, разочарование в себе». У мужской части родителей, имеющих проблемных детей, наблюдались «ощущение нестабильности», «подозрительность, недоверие», «трудности в общении и во взаимодействии с другими», «тревога, страх», «удовлетворенность собой», «импульсивность», «пассивность», «эмоциональная и интеллектуальная незрелость», «готовность к работе над проблемами», «позитивный настрой на исследование семьи», «холодность отношений», «ригидность», «напряжение», «нарушения в социально-психологической адаптации», «склонность к уходу от проблем».

Ключевые слова: семья, гендерная дифференциация, проблемный ребенок, личностные характеристики, семейное функционирование.

Постановка наукової проблеми та її значення

Згідно з традицією, що склалася в нашій країні, ситуацію сім'ї, яка виховує дитину з проблемами в розвитку, розглядають здебільшого виключно кризь призму проблем самої дитини. Уважається достатнім обмежитися методичними рекомендаціями батькам щодо питань навчання й окремими порадами стосовно виховання дитини. Однак, як свідчить практика, такий вплив, незважаючи на старання та зусилля з боку спеціалістів, є недостатнім, оскільки виключено один з аспектів,

що потребує особливої уваги, а саме батьків дитини з проблемами в розвитку. На наше переконання, розв'язання проблеми соціальної адаптації сімей цієї категорії, набуття ними своєї «соціальної ніші» слід шукати у сфері реалізації психодіагностики та подальшого корекційного впливу не лише на проблемну дитину, але й на її батьків.

Аналіз останніх досліджень із цієї проблеми

Дослідники сімей із проблемними дітьми (Т. Валента, Т. Зінкевич-Куземкіна, Н. Оліферович) зазначають, що в останні роки простежено збільшення кількості дітей із різними проблемами в розвитку, труднощами в навчанні, адаптації, порушеннями в емоційно-особистісній сфері тощо, що робить необхідним розгляд особливостей організації психологічної допомоги сім'ям, котрі мають таких дітей (Оліферович, 2012). До категорії «проблемні діти» потрапляють діти з проблемами в емоційно-вольовій сфері, із різними порушеннями фізичного та психічного розвитку й соматично ослаблені. До категорії проблемних дітей відносять осіб зі зниженням гостроти зору, із порушення постави, із дефектами мови та гостроти слуху й ін. («Тематична доповідь про...», 2007). Сюди ж можна віднести тих, які хворіють на туберкульоз, вади психіки й поведінки: опозиційна поведінка, анти-соціальна; розлади розвитку мови та шкільних навичок; помежова інтелектуальна недостатність; тривожні, соматоформні розлади; депресія, біполярний розлад; судоми, тіки (у тому числі синдром Жиля де ля Турета); розлади розвитку координації рухів; спектра аутизму, розумова відсталість; obsесивно-компульсивний розлад; енурез, розлади сну. До цієї категорії дітей також відносять ВІЛ-інфікованих, хворих на СНІД, кількість яких за останні роки стрімко збільшується, осіб з епілепсією. Сюди входять діти, хронічно хворі на цукровий діабет, астму, нефрит, серцево-судинні та інші хронічні захворювання, зі злоякісними пухлинами або іншими тяжкими смертельними хворобами. Такий стан речей характеризує різні аспекти й підходи до розв'язання проблем навчання, виховання, лікування, соціального захисту й реабілітації дітей не лише в Україні, а й в усьому світі («Тематична доповідь про...», 2007: 116).

У нашому дослідженні репрезентаційну групу також позначено термінами «проблемні діти», «діти з проблемами в розвитку» й, отже, «сім'ї, що мають проблемних дітей», «сім'ї, які мають дітей із проблемами в розвитку» тощо. Перед собою ми поставили завдання розглядати поняття «проблемні діти» крізь призму терміна, що

стосується середніх за ступенем порушень від нормального фізичного чи психічного розвитку, котрі зумовлені вродженими чи набутими порушеннями соціальної адаптації та міжособистісної взаємодії за умови збереженого інтелекту. Таке трактування поняття «проблемні діти» впроваджене у використання в психологічній літературі лише останніми роками. У нашому дослідженні «проблемна дитина» – це та, яка створює незручності для функціонування дорослих (батьків, прабабків, вихователів, учителів й ін.), оскільки характеризується сором'язливістю, надмірною активністю, агресивністю, неухважністю, неслухняністю, плаксивістю, збудливістю, імпульсивністю, замкнутістю, безвідповідальністю тощо (віком 5–9 років).

Практика психологічної роботи засвідчила, що труднощі, які сім'я проблемної дитини переживає постійно, значно відрізняються від щоденних турбот, котрими живе родина, що виховує відносно здорову дитину. Причини деформації пов'язані з психологічними особливостями стану дитини, а також зі значним психологічним навантаженням, на членів родини у зв'язку з тривалою дією психотравмувального стресу. Водночас проблема психотравмувального впливу «не такої» дитини на членів ядерної сімейної системи майже не перебувала у фокусі науково-практичного розгляду у вітчизняних дослідженнях (насамперед через ідеологічні обставини минулого).

Мета дослідження спрямована на порівняння частоти вираженості (наявності-відсутності) як особистісних характеристик батьків проблемних дітей, так і особливостей їх сімейного функціонування.

Методи та методики

Вихідним емпіричним фактажем для аналізу стали психологічні характеристики досліджуваних, визначені за допомогою комплексу психодіагностичних засобів, таких як проєктивні тести «Автопортрет» (О. Кандауров), «Неіснуюча тварина» (М. Друкаревич), «Малюнок сім'ї» (Бернс, Кауфман, 1987); проєктивні методики «Людина під дощем» (Романова, 1999; Т. Ситько), «Дім. Дерево. Людина» (Дж. Бук) (Вергер, 2003; Геральд, 2005; Маховер, 1996; Нос, 2003; Остер, 2001; Соколова, 1980; Ферс, 2006). Групуєчі змінні аналізу – це такі параметри особистісно-сімейного функціонування випробуваних, як стать, сімейний статус (неповна, повна сім'я) та рівень сімейного функціонування (псевдофункційна, дисфункційна, функційна сім'я).

Задля визначення достовірних відмінностей за частотою вираженості (наявності-відсутності) характеристик особистісно-сімейного функціону-

вання в батьків проблемних дітей використано біноміальний критерій (Binomial Test) (Бююл, 2002). Передбачено, що отримані результати будуть покладені в основу оптимальної моделі психологічного супроводу як батьків, так і всієї сімейної системи, яка включає дитину з проблемами в розвитку.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження

Перейдемо до змістовної інтерпретації виявлених залежностей. Аналіз статевоспецифічних особливостей вираженості характеристик особистісно-сімейного функціонування в батьків проблемних дітей засвідчив існування достовірних відмінностей між частотою вираженості (наявності-відсутності) вказаних особливостей як у жіночої частини досліджуваних, так і в чоловічої. Розглянемо закономірності їх розподілу більш детально.

Для жіночої частини випробуваних достовірний характер розподілу за частотою вираженості (наявності-відсутності) характеристик особистісно-сімейного функціонування виявлено в такому відношенні: «відчуття нестабільності» ($p < 0,001$), «підозрілість, недовіра» ($p < 0,001$), «труднощі в спілкуванні та у взаємодії з іншими» ($p < 0,001$), «тривога, страх» ($p < 0,001$), «висока самооцінка» ($p < 0,001$), «низька самооцінка» ($p < 0,001$), «імпульсивність» ($p < 0,001$), «пасивність» ($p < 0,001$), «емоційна й інтелектуальна незрілість» ($p < 0,001$), «сексуальні проблеми» ($p < 0,001$), «холодність взаємин» ($p < 0,001$), «згуртованість членів сім'ї» ($p < 0,001$), «взаємодія членів сім'ї» ($p < 0,001$), «ригідність» ($p < 0,001$), «напруження» ($p < 0,001$), «депресивні тенденції» ($p < 0,001$), «конфліктність» ($p < 0,001$), «схильність до психопатій» ($p < 0,001$), «схильність до уникання проблем» ($p < 0,001$), «стійкість до стресів» ($p < 0,001$), «конкуренція між батьками або сиблінгами» ($p < 0,01$), «невпевненість, зневіра в собі» ($p < 0,05$).

Проаналізуємо виявлені закономірності в порядку зниження рівня їх достовірності. Для жіночої частини батьків, котрі мають проблемних дітей, достовірно властивими виявилися такі характеристики особистісно-сімейного функціонування:

- «відчуття нестабільності» (відчуття втрати ґрунту під ногами, нестійкість системи принципів та світогляду);
- «підозрілість, недовіра» (надмірно обережне ставлення до людей, несформованість базального відчуття довіри до світу);
- «труднощі в спілкуванні й у взаємодії з іншими» (проблеми в налагодженні ефективного процесу спілкування та взаємодії з іншими людьми);

- «тривога, страх» (напруга, стурбованість, хвилювання, нервозність що переживаються у вигляді почуття невизначеності; внутрішній стан, котрий зумовлений загрозою реального або передбачуваного лиха);
 - «імпульсивність» (дії й вчинки під проявом миттєвих афективних емоційних спалахів);
 - «пасивність» (недіяльнісне ставлення людини до фактів та ситуацій зовнішнього середовища);
 - «емоційна й інтелектуальна незрілість» (нездатність установлювати зв'язки між явищами та подіями, неконструктивне ставлення до стресових ситуацій);
 - «сексуальні проблеми» (сексуальна дезадаптація, напруження в сексуальних стосунках);
 - «холодність взаємин» (відсутність щирих теплих міжперсональних відносин між членами сім'ї);
 - «ригідність» (негнучкість, неготовність перебудовуватися під впливом певних обставин, що склалися);
 - «напруження» (постійна напруженість життєвого психоемоційного тону);
 - «схильність до уникання проблем» (відсутність прагнення до кооперації та компромісу, а також відсутність тенденції до досягнення власних цілей);
 - «конкуренція між батьками або сиблінгами» (суперництво за владу в сім'ї, суперництво за увагу батьків);
 - «невпевненість, зневіра в собі» (зневіра у власних силах, можливість, занижена самооцінка).
- Також для батьків жіночої статі достовірно невластивими виявилися такі характеристики особистісно-сімейного функціонування:
- «висока самооцінка» (незадоволення досягнутим, незадоволення своїм становищем у соціумі, тенденція до самоствердження, претензія на визнання);
 - «низька самооцінка» (невпевненість у власних силах, нерішучість, незацікавленість у своєму становищі, у визнанні, відсутність тенденції до самоствердження);
 - «згуртованість членів сім'ї» (об'єднання членів сім'ї для розв'язання певної проблеми);
 - «взаємодія членів сім'ї» (наявність ефективною взаємодії між членами сім'ї);
 - «депресивні тенденції» (дисфоричність настроїв, гіпотимний психотип);

- «конфліктність» (готовність до конфліктів, ступінь залучення в їх розвиток, агресивність, дратівливість, невротичні риси);
- «схильність до психопатій» (тенденція до імпульсивних афективних неконтрольованих спалахів поведінки агресивного характеру);
- «стійкість до стресів» (витривалість перед впливом стресових факторів зовнішнього середовища).

Для чоловічої частини випробуваних достовірний характер розподілу за частотою вираженості (наявності-відсутності) характеристик особистісно-сімейного функціонування виявлено в такому відношенні: «відчуття нестабільності» ($p < 0,001$), «труднощі в спілкуванні та у взаємодії з іншими» ($p < 0,001$), «тривога, страх» ($p < 0,001$), «задоволеність собою» ($p < 0,001$), «висока самооцінка» ($p < 0,001$), «імпульсивність» ($p < 0,001$), «пасивність» ($p < 0,001$), «емоційна й інтелектуальна незрілість» ($p < 0,001$), «холодність взаємин» ($p < 0,001$), «згуртованість членів сім'ї» ($p < 0,001$), «взаємодія членів сім'ї» ($p < 0,001$), «ригідність» ($p < 0,001$), «напруження» ($p < 0,001$), «депресивні тенденції» ($p < 0,001$), «порушення соціально-психологічної адаптації» ($p < 0,001$), «конфліктність» ($p < 0,001$), «схильність до психопатій» ($p < 0,001$), «схильність до уникання проблем» ($p < 0,001$), «підозрілість, недовіра» ($p < 0,01$), «низька самооцінка» ($p < 0,01$), «готовність до роботи над проблемами» ($p < 0,05$), «позитивне налаштування на дослідження, сім'ю» ($p < 0,05$), «інфантильність» ($p < 0,05$), «переживання неадекватності» ($p < 0,05$).

Проаналізуємо виявлені закономірності в порядку зниження рівня їх достовірності. Для чоловічої частини батьків, котрі мають проблемних дітей, достовірно властивими виявилися такі характеристики особистісно-сімейного функціонування:

- «відчуття нестабільності» (відчуття втрати ґрунту під ногами, нестійкість системи принципів і світогляду);
- «підозрілість, недовіра» (надмірно обережне ставлення до людей, несформованість базального відчуття довіри до світу);
- «труднощі в спілкуванні та у взаємодії з іншими» (проблеми в налагодженні ефективного процесу спілкування й взаємодії з іншими людьми);
- «тривога, страх» (напруга, стурбованість, хвилювання, нервозність, які переживаються у вигляді почуття невизначеності; внутрішній стан, що зумовлений загрозою реального або передбачуваного лиха);
- «задоволеність собою» (задоволеність своїм зовнішнім фізичним і моральним виглядом);

– «імпульсивність» (дії та вчинки під проявом миттєвих афективних емоційних спалахів);

– «пасивність» (недіяльнісне ставлення людини до фактів і ситуацій зовнішнього середовища);

– «емоційна й інтелектуальна незрілість» (нездатність установлювати зв'язки між явищами та подіями, неконструктивне ставлення до стресових ситуацій);

– «готовність до роботи над проблемами» (готовність брати на себе відповідальність за розв'язання життєвих проблем і подолання труднощів);

– «позитивне налаштування на дослідження, сім'ю» (суб'єктивна позиція прийняття й слідування сімейним цінностям, доброзичливе ставлення до всіх аспектів процесу дослідження);

– «холодність взаємин» (відсутність щирих теплих міжперсональних стосунків між членами сім'ї);

– «ригідність» (негнучкість, неготовність перебудовуватися під впливом певних обставин, що склалися);

– «напруження» (постійна напруженість життєвого психоемоційного тону);

– «порушення в соціально-психологічній адаптації» (психоемоційні порушення, порушення в побутовій сфері, особистісній адаптації, психосоматичні розлади, порушення в налагодженні ефективних міжперсональних взаємин);

– «схильність до уникання проблем» (відсутність прагнення до кооперації й компромісу, а також тенденції до досягнення власних цілей).

Також для батьків чоловічої статі достовірно невластивими виявилися такі характеристики особистісно-сімейного функціонування:

– «висока самооцінка» (незадоволення досягнутим, своїм положенням у соціумі, тенденція до самоствердження, претензія на визнання);

– «низька самооцінка» (невпевненість у власних силах, нерішучість, незацікавленість у своєму становищі, у визнанні, відсутність тенденції до самоствердження);

– «згуртованість членів сім'ї» (об'єднання членів сім'ї для розв'язання певної проблеми);

– «взаємодія членів сім'ї» (наявність ефективної взаємодії між членами сім'ї);

– «інфантильність» (прояв у поведінці людини рис, властивих дитячому періоду);

- «депресивні тенденції» (дисфоричність настроїв, гіпотимний психотип);
- «конфліктність» (готовність до конфліктів, ступінь залучення в їх розвиток, агресивність, дратівливість, невротичні риси);
- «схильність до психопатій» (тенденція до імпульсивних афективних неконтрольованих спалахів поведінки агресивного характеру);
- «переживання неадекватності» (переживання негативних емоцій і почуттів із приводу невідповідності іншим людям, відчуття втрати внутрішнього «стрижня», власної нікчемності).

Висновки й перспективи подальших досліджень

Отже, можемо узагальнити:

1. Порушення розвитку дитини викликають сильне напруження в батьків обох статей у формі практичних проблем, великого навантаження в роботі, відчуття незадоволеності, труднощів, суму, стресу, хвилювання, відчуття провини й безсилля.

2. У батьків проблемних дітей бракує сили змінити ситуацію в сім'ї або знайти щось позитивне для себе. Причому мати та батько поводять себе в стані кризи по-різному. Це може викликати нерозуміння й створити між ними дистанцію. Іноді потрібна допомога, щоб вони змогли зрозуміти себе та один одного. Криза забирає багато сил і часу.

3. Іноколи батько проблемної дитини виглядає сильнішим і витриманішим, а мати в цей час не може собою оволодіти, потім ролі можуть помінятися. Відносини батьків можуть загострюватися в періоди напруги, а ролі – мінятися кардинальним чином. Часто через кризу сім'ї не беруть на себе ініціативу просити про допомогу.

4. Батьки, котрі виховують дітей із порушенням психічного розвитку, характеризуються певними ознаками: відчувають нервово-психічне й фізичне навантаження, утому, напругу, тривогу та невпевненість щодо майбутнього дитини; особистісні прояви й поведінка дитини викликають у них роздратування, незадоволеність; сімейні взаємини порушуються та спотворюються; соціальний статус сім'ї знижується: коло позасімейного функціонування звужується.

5. Важливою в ситуації сім'ї, що має проблемну дитину, стає здатність дорослого до адекватного сприйняття реальності, яка включає можливість правильно оцінювати себе й інших, у тому числі й дитину. Необхідна здатність дорослого відокремлювати та розрізняти як особистісні, так і пов'язані з дитиною внутрішні психічні переживання й зовнішні стимули, які викликають ту чи іншу поведінку та емоції.

Подальший наш науковий пошук буде спрямований на розробку діагностичної стратегії, що включатиме в себе вивчення умов і факторів, які зумовлюють індивідуальні особливості сімейної взаємодії; аналіз єдності й розбіжностей членів родини щодо питань виховання; аналіз основи сімейних конфліктів; вивчення індивідуально-психологічних факторів, які зумовлюють розбіжності в поведінці батьків як у взаємодії з проблемною дитиною, так і з іншими членами ядерної та розширеної сімейної системи; діагностику стосунків у сім'ях і виявлення ролі неправильного виховання у формуванні проблем у функціонуванні проблемної дитини; дослідження індивідуальних психологічних особливостей, пов'язаних із сімейною динамікою.

Література

1. Бернс, Р.; Кауфман, С. (1987). *Кінетичний рисунок сім'ї*. Нью-Йорк: Brunner/Mazel.
2. Бююль, А.; Tzofel P. (2002). *SPSS: искусство обработки информации: анализ статистических данных и восстановление скрытых закономерностей*. Санкт-Петербург: ООО «ДиаСофтЮг».
3. Венгер, А. Л. (2003). *Психологические рисуночные тесты: иллюстрированное руководство*. Москва: ВЛАДОС-ПРЕСС.
4. Остер, Дж.; Гоулд, П. (2005). *Рисунок в психотерапии*. Москва: Маркетинг.
5. Маховер, К. (1996). *Проективный рисунок человека*. Москва: Смысл.
6. Носс, И. Н. (2003). Диагностические возможности графического теста «Дерево», *Вопросы психологии*, 1, 148–156.
7. Олифиревич, Н. И. (2012). *Терапия семейных систем*. Санкт-Петербург: Речь.
8. Остер, Дж.; Гоулд, Р. (2001). *Рисунок в психотерапии*. Москва.
9. Романова, Е. С.; Потемкина, О. Ф. (1999). *Графические методы в психологической диагностике*. Москва: Дидакт.
10. Соколова, Е. Т. (1980). *Проективные методики исследования личности*. Москва: МГУ.
11. *Тематична доповідь про становище дітей в Україні за підсумками 2006 року «Діти з особливими потребами»* (2007). Київ: Держ. ін-т розвитку сім'ї та молоді.
12. Ферс, Г. М. (2006). *Тайный мир рисунка*. Санкт-Петербург: Дементра.

References

1. Burns, R. C. and Kaufman, S. H. (1987). *Kineticheskiy risunok semji. [Kinetic Family Drawings (K-F-D): An Introduction to Understanding Children Through Kinetic Drawings]*. New York: Brunner/Mazel, 160 [in English].
2. Byul A., Tzofel P. (2002) *SPSS: Iskusstvo obrabotki informatsii [The art of information processing. Analysis of statistical data and the restoration of hidden patterns]*. Sankt Peterburg: ООО «DeaSoftJug», 608 [in Russian].
3. Wenger, A. L. (2003). *Psihologicheskije risunochnije testy [Psychological drawing tests: Illustrated manual]*. Moskow: VLADOS-PRESS, 160 [in Russian].

4. Gerald, O.; Gould P. (2005). Risunok v psihoterapii [Drawing in psychotherapy: Methodological guide]. Moscov: Marketing, 184 [in Russian].
5. Makhover, K. (1996). Proektivnuj risunok cheloveka [Projective drawing of a person]. Moskow: Meaning. 90 p. [in Russian].
6. Noss, I. N. (2003). Diagnosticheskiye vozmozhnosti grificheskogo testa «Derevo» [Diagnostic capabilities of the graphic test «Tree» by K. Koch]. *Questions of psychology, 1*, 148–156 [in Russian].
7. Olifirovich, N. I. (2012). Terapija semejnyh system [Therapies of family systems]. Sankt Piterburg: Speech, 570 [in Russian].
8. Oster D., Gould P. (2001). Risunok v psikhoterapii [Figure in psychotherapy] Methodical manual for students of the course «Psychotherapy». Moskow, 184 [in Russian].
9. Romanova, Y. S. (1999). Potemkina O. F. Graficheskiye metody v psikhologicheskoy diagnostike [Graphic methods in psychological diagnostics]. Moskow: Didakt, 225 [in Russian].
10. Sokolova, Ye. T. (1980). Proyektivnyye metodiki issledovaniya lichnosti [Projective methods of personality research]. Moskow: MGU, 68 [in Russian].
11. Tematychna dopovid' pro stanovyshche ditey v Ukrayini za pidsumkamy 2006 roku «Dity z osoblyvymy potrebamy» (2007) [Thematic report on the situation of children in Ukraine on the results of 2006 «Children with special needs»]. Kyiv: State Institute for the Development of Families and Youth.
12. Fers, G. M. Taynyy mir risunka (2006) [The secret world of the picture]. Sant Piterburg : Demetra. 176 [in Russian].

Received: 06.11.2018

Accepted: 21.11.2018